

Emevîlerin Irak Siyaseti

Adem Apak
Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi
ademapak@uludag.edu.tr

Özet

Emeviler devleti, başkenti Dımaşk olan dünyanın beşinci büyük imparatorluğudur. İlk halife Muaviye, yönetim sürecini iç problemlerle ve genişleme hareketleriyle tamamladı. Nitekim Kuzey Afrika'da ve Orta Asya'da hakimiyet kurdu. Ancak onun halifeliğinin başlangıcında Irak'ta Hz. Ali'nin torunlarının yönetimde hak sahibi olduğunu inananlar tarafından Hucr b. Adi liderliğinde bir isyan başlatıldı. Bu sebeple Muaviye Irak üzerine şiddet uygulamayı adet edinen Ziyad b. Ebu Süfyan'ı vali tayin etti. Muaviye'nin halefleri de Irak üzerine onun şiddet politikasını sürdürdüler. Ubeydullah b. Ziyad, Haccac b. Yusuf ve Halid b. Abdullah Irak'ta yönetim muhaliflerine karşı mücadele eden en meşhur idarecilerdir. Bununla birlikte Emeviler devleti Iraklıların desteğini alan Abbâsî hanedanı tarafından yıkılmıştır.

The Policy of Umayyad on Iraq

The Umayyad Arab Caliphate is historically the fifth largest empire in the world. Damascus was the capital of the Umayyad Caliphate. The reign of Muawiyah was marked by internal security and external expansion. Muawiyah also oversaw military expansion in North Africa and in Central Asia. On the internal front, major rebellion is started in Iraq in the beginning of the his reign by Hujr ibn Adi the leader of rebellion supported the

claims of the descendants of Ali to the caliphate. On this occasion Muawiyah appointed to Iraq the ruler Ziyad ibn Abi Sufyan who used violence to opponents. The successors of Muawiyah applied his rough policy on Irak. Ubeydullah ibn Ziyad, Al-Hajjaj bin Yousef, Khalid ibn Abdullah are the famous governors of Irak who struggled to rebellions in Irak. However the Umayyad Arap Caliphate was demolished by the Abbasid family with the assistance of Iraqis.

Anahtar Kelimeler: Muaviye b. Ebû Süfyan, Irak, Kufe, Basra, Dımaşk, Ziyad b. Ebu Süfyan, Haccac b. Yusuf, Ubeydullah b. Ziyad, Halid b. Abdullah.

Key Words: Muawiyah, Iraq, Kufa, Basra, Damascus, Ziyad ibn Abi Sufyan, al-Hajjaj bin Yousef, Ubeydullah ibn Ziyad, Khalid ibn Abdullah.

Giriş

Emeviler, Hulefâ-i Râşidîn döneminin ardından Muaviye b. Ebû Süfyan tarafından Dimaşk merkezli olarak kurulmuş ilk Müslüman hanedan devletidir. Hz. Ömer zamanından beri Şam valisi olan Muaviye b. Ebû Süfyan, devletin kuruluş sürecinde Şam'da yaşayan kabilelerden büyük destek almıştır. Diğer taraftan halife Hz. Ali'nin etrafında toplanan Iraklılar ile Şamlılar Sıffin'de karşı karşıya gelmişlerdir. Herhangi bir netice alınmadan savaşın ardından tespit edilen hakemlerin görüşmeleri herhangi bir neticeye ulaşılardan tamamlanmıştır. İki tarafın yeni bir savaş hazırlıkları yaptıkları esnada Hz. Ali'nin kendi ordusu içinden çıkan isyancı Hâriciler tarafından öldürülmesi, Muaviye'yi siyasî alanda rakipsiz bırakmış, Iraklıların sadakatsizliğini tecrübeleri ile bilen Hz. Hasan'ın halifeliği Muaviye'ye bırakmasıyla Müslümanların yönetimi resmen Şam'ın kontrolüne geçmiştir.

Muaviye, Müslümanların idaresini üstlenmekle birlikte, Iraklıların Emevîlere karşı muhalefeti sadece onun zamanında değil, bütün Emevîler devleti sürecince hiçbir zaman sona ermemiştir. O kadar ki, Irak, devletin varlığını tehdit eden en önemli isyan merkezi olma hüviyetini sürdürmüştür. Irak'ın bu hususiyeti sebebiyle devletin kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyan'dan itibaren Emevî halifeleri Irak'a mahsus olmak üzere çeşitli siyasî, askeri ve ekonomik tedbirler almışlar, şartlara göre değişen özel politikalar geliştirmişlerdir.

A. Kuruluş Dönemi

Hz. Hasan'ın halifeliği Muaviye'ye devretmesiyle birlikte Müslümanlar yeniden tek bir siyasî birlik altında toplandılar. Ancak

bu birlik gerek Hâriciler, gerekse Hz. Ali taraftarlarının Irak'ta gerçekleştirdikleri yönetim karşıtı faaliyetlerle zaman zaman sekteye uğradı. Muâviye, bölgedeki muhalif hareketleri Irak'a olağanüstü yetkileri haiz valiler tayin etmek suretiyle etkisiz hale getirmeye çalıştı. Nitekim onun döneminde Irak'ın iki büyük merkezi olan Kûfe ve Basra'da dönemin Arap siyaset dâhileri kabul edilen Mugîre b. Şu'be¹ ve Ziyâd b. Ebîh² ile Ziyad'ın oğlu Ubeydullah³ valilik yapmışlardır.

Muaviye'yi yönetimi süresince Irak'ta en fazla meşgul eden muhalif grup Hâriciler oldu. Onlara karşı Şam'dan gönderilen ordular başarı sağlayamadılar.⁴ Bunun üzerine mücadele metodunu değiştiren Muaviye, Iraklı yönetim muhaliflerini bizzat Iraklılar eliyle etkisiz hale getirmeye karar verdi. Öncelikli olarak Iraklıları Hâricilere karşı ortak mücadeleye çağırdı, aksi takdirde onların devletten aldıkları maaşları kesme tehdidinde bulundu. Muaviye'nin geliştirdiği taktik başarılı oldu; kısa süre sonra Irak halkı Hâriciler üzerine saldırı başlattılar.⁵ Abdullah b. Ebul-Havsâ⁶ ile Sehm b. Gâlib b. el-Huceymî tarafından başlatılan Hâricî isyanları, çoğunluğunu Hz. Ali taraftarlarının teşkil ettiği Iraklılar tarafından etkisiz hale getirildi.⁷ Onun bu siyasetindeki diğer bir kazancı ise yönetime karşı birleşme ihtimali olan iki grubu birbirine kırdırmak suretiyle muhalefetin zayıflamasını sağlamak oldu.

Muaviye, Hicretin 45 (M.665) yılında Abdullah b. Âmir'i görevinden alarak yerine Arap siyaset dâhilerinden kabul edilen Ziyâd b. Ebîh'i Basra valiliğine tayin etti.⁸ Bundan beş yıl sonra (H.50/M.670) ise Irak'ın diğer önemli merkezi Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin ölümüyle bu şehrin idaresi de Ziyâd'a bağlandı. Bu şekilde

¹ Ya'kûbî, *Tarih*, Beyrut 1960, II, 229; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), V, 172, 234; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, III, 228.

² Taberî, *Tarih*, V, 212, 217-218; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 222-224.

³ Taberî, *Tarih*, V, 295, 299-330, 348; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III 247-248.

⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr), *el-Bidâye*, VIII, 22.

⁵ Belâzürî, *Ensâb*, IV, (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1979, *Ensâb*, IV, 164.

⁶ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 166; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 217; Taberî, *Tarih*, V, 166-167; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 205-206.

⁷ Halife b. Hayyât, (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Beyrut 1993, s. 157; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 166-173; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 221; Taberî, *Tarih*, V, 173-176, 181-209; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, V, 194-195, 201-206; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 206-210, 212-217.

⁸ Taberî, *Tarih*, V, 212, 217-218; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 222-224.

Irak'ta yönetim tek elde toplanmış, Emevilerde olağanüstü yetkileri haiz Irak valiliği uygulaması başlamış oldu.⁹

Ziyâd'ın öncelikli görevi Irak'ta sükûneti sağlamak, bunun için de isyancı Hâricileri etkisiz hale getirmektir. Vali, bu amaçla baskıcı ve şiddete dayalı bir yönetim sergilemeye karar verdi. Öncelikli olarak halife Muaviye'nin genel Irak politikasına uygun bir şekilde Hâricî problemini yine Iraklılara çözdürmeye çalıştı. Onun valiliği döneminde Basra'da Kureyb ve Zehhâf idaresindeki Hâriciler tarafından başlatılan ayaklanma bizzat şehir halkı tarafından etkisiz hale getirildi.¹⁰ Hicretin 52. (M672) yılında Kûfe'de patlak veren Ziyâd b. Hırrâc ile Muâz et-Tâi isyanları Iraklılarca bastırıldı.¹¹

Ziyâd b. Ebîh'in ölümü üzerine (H. 53/M.673) Basra'ya vali tayin edilen oğlu Ubeydullah¹² zamanında da Hâricî isyanları gerçekleşti. Babasının yolunu takip ederek Irak'ta muhalifleri takibata tabi tutan vali, (H.58/M.678) yılında ortaya çıkan Urve b. Üdeyye, Tavvâf b. Allâk, Evs b. Kâ'b ve Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye liderliğinde başlatılan Hâricî isyanlarını bastırdı.¹³

Başlangıçtan itibaren Irak'ta Emevî yönetimine muhalefet eden diğer bir topluluk ise Hz. Ali taraftarlarıdır. Ancak Muaviye'nin halifeliği sürecinde yönetim ile Hz. Ali taraftarları arasındaki ihtilâl ve çatışma Hâricilerdeki şiddet boyutuna ulaşmadı. Bunda Muaviye'nin Hâricilere kıyasla Hz. Ali taraftarına daha yakın davranmasının, ayrıca Irak'taki Hz. Ali taraftarları ile isyancılara karşı ortak mücadele etmesinin büyük rolü vardır. Bununla birlikte Hz. Ali taraftarlarının Şam idaresine karşı husumeti hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır. Hatta bu süreçte yönetime karşı küçük çaplı isyanlara da şahit olunmuştur. Humrân b. Ebân'ın Basra'da gerçekleştirdiği isyan buna örnek verilebilir. Bu hadisede muhalifler şehrin yönetimini ele geçirerek Hz. Hüseyin'i halifeliğe getirmek istediklerini ilân etmişlerdir. Buna karşılık Büsr b. Ebû Ertat komutasında Şam'dan gelen ordu Basra'daki isyanı kısa sürede bastırmıştır.¹⁴

Emevilerin başlangıç döneminde Muaviye ile Hz. Ali taraftarlarını Irak'ta karşı karşıya getiren en önemli hadise şüphesiz Kûfeli

⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 158; Dineveri, *el-Ahbârü't-Twâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam), s. 206; Taberî, *Tarih*, V, 234-237; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 228-229.

¹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 173-174; Taberî, *Tarih*, V, 237-238; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 223-225, 229.

¹¹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 175; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 244.

¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 247, 248.

¹³ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 180-185; Taberî, *Tarih*, V, 312-315; İbn Abdirabbih, *Kitabu'l-İkdi'l-Ferîd*, I-VII, Kâhire 1965, I, 216-224, II, 398-400; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 254-256.

¹⁴ Belâzürî, *Ensâb*, IV, IV, 190; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 207-208.

Hucr b. Adî ve arkadaşlarının öldürülmeleridir. Olayın görünen sebebi olarak Emevî bürokratlarının sürekli olarak Hz. Ali'ye lânet okumaları gösterilir.¹⁵ Bilhassa Irak'ın iki büyük merkezi Kûfe ve Basra'da yaygın olarak sergilenen bu faaliyet, Hz. Ali taraftarlarını rencide etmiştir.¹⁶ Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'nin bir gün şehir meşidinde Hz. Ali ve taraftarları aleyhine konuştuğu esnada, Irak'taki Ehl-i Beyt taraftarları öncülerinden Huçr b. Adî'nin valinin konuşmasına müdahale etmesi, yönetime muhalefeti faal hale getirmiştir. Bununla birlikte Muğire, daha büyük hadiseler meydana getirmem için onlara karşı herhangi bir takibatta bulunmamıştır. Onun ölümünden sonra şehrin yönetimini üstlenen Ziyâd b. Ebîh ise beklenildiği şekilde muhalifler üzerine şiddetle gitmiş, hareketin öncülerini kabul edilen Huçr ve arkadaşlarını tutuklayarak Muaviye'ye göndermiştir. Bu şahıslar kısa süre sonra halifenin emriyle idam edilmişlerdir. (H.51/M.671).¹⁷ Bu hadise sadece Irak'taki Hz. Ali taraftarları arasında değil, bütün İslâm coğrafyasında büyük bir infiale sebep olmuştur.¹⁸

Muaviye döneminde Irak'taki hadiselerin devletin en önemli iç politik problemini teşkil ettiği açıktır. Ancak burası aynı zamanda ülkenin doğusunda gerçekleştirilen fetihlerin de merkezi olmuştur. Başka bir ifadeyle kılıçlarının bir tarafıyla Emevî yönetimine karşı mücadele etmeye hazır bekleyen Iraklılar, diğer taraftan da bölgenin doğusunda yeni fetih dalgası başlatmışlardır. Muaviye'nin girişimleriyle bir taraftan yeni topraklar Müslümanların idaresine geçerken, diğer taraftan da yönetim muhalifi Iraklıların dikkati ve enerjisi iç politikadan dışarıya yöneltilerek onların devlete dirençleri büyük oranda kırılmıştır.

Muaviye'nin ilk yıllarında Basra valisi Abdullah b. Âmir, Hicretin 41. (M.661) yılında Horasan ve Sicistan üzerine yürüdü.¹⁹ Diğer bir komutan Abdurrahman b. Semure ise Kâbil, Belh ve Büst şehirlerini ele geçirdi.²⁰ Mühelleb b. Ebû Sufra (H.44/M.664-665) yılında ise Sind topraklarını kontrol altına aldı.²¹ Basra valisi Abdullah b. Âmir, Abdullah b. Sevvâr komutasındaki orduyu Hind

¹⁵ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 366.

¹⁶ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 243.

¹⁷ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 246-259; Dineveri, *el-Ahbârü't-Twâl*, s. 206-207; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 230-231; Taberî, *Tarih*, V, 253-285; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, III, 1-13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 241-243; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 233-243.

¹⁸ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 261-264.

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 186-187.

²⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 154-155; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987, s. 557-561; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 217-218; Taberî, *Tarih*, V, 170-171.

²¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 155.

sınırına gönderdi.²² Abdullah b. Âmir'in azlinden sonra yerine geçen Ziyâd b. Ebîh zamanında ise Sinan b. Seleme aynı bölgede Mükran ve Kikan'ı ele geçirirken, Abbâd b. Ziyâd ise Kandahar'a hâkim oldu.²³

Muaviye'nin emriyle Irak orduları tarafından gerçekleştirilen seferler Ziyâd b. Ebîh'in Basra'ya vali tayin edilmesiyle daha etkin hale gelmeye başladı.²⁴ Özellikle Mâverâünnehr'i hedef alan askerî faaliyetlerin netice verebilmesi için ordugâh merkezleri Kûfe ve Basra'dan Horasan'da yer alan Merv'e²⁵ taşındı. Müslümanlar kısa süre sonra Merv'e yakın mesafelerde bulunan Herat, Tus, Nisabur ve Belh gibi şehirlere ulaştılar.²⁶ Ziyâd b. Ebîh tarafından Horasan valisi tayin edilen Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî, (H.51/M.671) yılında Belh'i barış yoluyla ele geçirdikten sonra Kûhistan üzerine yürüyerek Âmul ve Zam şehirlerin fethetti. Bu şekilde Araplar, Toharistan ve Kuhistan'dan sonra Ceyhun nehrini aşp Buhara ve ve Semerkand'ı da kontrol altına alarak Mâverâünnehr'e yerleşmeye başladılar.²⁷

Emevîler hanedanının kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyan, halifelığının son yıllarında yerine oğlu Yezid'i veliahd tayin etmeye karar verdi. Bu konuda kendisine teşvikte bulunan ve cesaretlendiren ise Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'dir.²⁸ Muaviye'nin en güvendiği, aynı zamanda da çekindiği bürokrati olan Basra valisi Ziyâd b. Ebîh ise buna karşı çıktı. Ziyâd'ın olurluğunu almadan Irak'ın tamamından destek bulamayacağını bilen Muaviye kararını Ziyâd'ın ölümünden sonra erteledi.²⁹ Ziyâd'ın ölümünden sonra Muaviye'nin oğlu Yezid'i veliahd tayin etme uygulaması Şamlılarla birlikte Iraklılar tarafından da kabul gördü.³⁰

Muaviye'nin ölümünden sonra Yezid'in halife olmasıyla birlikte Kûfe'deki yönetim muhalifleri derhal harekete geçerek Mekke'de

²² Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 608-609.

²³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 166; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 609-610.

²⁴ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 576; Taberî, *Tarih*, V, 216-226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 212, 278; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 29-30.

²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, V, 112-116.

²⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 576; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 222, 237; Taberî, *Tarih*, V, 250-252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 225-226.

²⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 156, 159; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 577; Taberî, *Tarih*, V, 285-285.

²⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 142.

²⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 220; Taberî, *Tarih*, V, 302-303; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 368; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 285-286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 244, 249-250; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 79.

³⁰ İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 370-371; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 36-38.

bulunan Hz. Hüseyin'i şehirlerine davet ettiler.³¹ Hz. Hüseyin bunun üzerine şehir halkına hitaben yazdığı mektupta çağrılarıyla ilgileneceğini, kendisi harekete geçmeden Küfe'nin hazır hale getirilmesi için amcasının oğlu Müslim b. Akil'i göndereceğini bilirdi.³²

Yönetime karşı mücadele için Hz. Hüseyin'e davet mektuplarının Küfelilerden gelmiş olması esasında beklenmeyen bir durum değildir. Zira burası hem babası Hz. Ali, hem de ağabeyi Hz. Hasan'ın siyasi merkez olarak kabul ettiği şehirdi. Üstelik Hz. Ali taraftarlarının büyük bir kısmı burada yaşıyordu. Daha yakın zamanda Muaviye'nin gerek Ziyâd, gerekse oğlu Ubeydullah eliyle onlara yaptıkları da zihinlerde canlılığını devam ettiriyordu. Bu durumda Irak halkı nazarında Emevî halifeliği İslâm toprakları ve eski başkent Küfe'nin üzerinde bir işgal faaliyeti olarak görülmüştür. Netice olarak Iraklılar, Hz. Ali döneminde elde etmiş oldukları avantajları Muaviye eliyle Şamlılara kaptırmaları sebebiyle Hz. Hüseyin vasıtasıyla bu eski imkânlarını geri alabilmek için tekrar şanslarını denemeye karar vermişlerdir.³³ Ancak Ehl-i Beyt adına başlangıçta coşkunu bir heyecan yaratan, ancak kısa sürede saman alevi gibi parlayan kıyamlar Emevîlerin gücü karşısında kısa sürede sönmüştür. Bu faaliyetlerin pek çoğu hareketin lideri konumundaki Hz. Ali evladı için trajedi ile sonlanmıştır. İslâm tarihinde bu olaylar ve trajediler zincirinin ilk halkası ise, Hz. Hüseyin'in teşebbüsüne karşı sergilenen kanlı Kerbelâ hadisesidir. (10 Muharrem Cuma 61/10 Ekim 680).³⁴

Şam yönetiminin Irak'a karşı kanlı müdahalelerinden biri kabul edilen Kerbelâ hadisesinin birinci derecede sorumlusu olarak Yezid gösterilir. Diğer sorumlular ise Küfe'deki valisi Ubeydullah b. Ziyâd ile onun emrindeki komutanlardır. Ayrıca Hz. Hüseyin'i şehirlerine davet edip sonra da yalnız bırakan, üstelik Kerbelâ'da onu bizzat kendi elleriyle katleden Küfeliler de bu konuda mes'ûl tutulmuşlardır. Zira Hz. Hüseyin'i ve yakınlarını katleden ordu Şam'dan gelmiş değildir. Hatta bu orduda Ümeyyeli, hatta Şamlı hiç kimse yoktur. Dolayısıyla bu operasyonu Şamlıların Iraklıları

³¹ Ebû Mihnef, *Maktelü'l-İmam el-Hüseyin*, (thk. Hasen Abullah Ebû Salih), ? 1997, s. 17; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 207-208, 212; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 241-242; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 64.

³² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kâhire 1967, *el-İmâme*, II, 4; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 212-213; Taberî, *Tarih*, V, 347-348; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 266-267.

³³ Dürî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s. 113.

³⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 6; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 236-238; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 244-245; Taberî, *Tarih*, V, 427-455; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 380; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 340-341; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 279-296; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 179-188.

öldürmeleri olarak değil, Emevî devletinin Irak'ta çıkan problemleri yine Iraklılar eliyle çözmesi siyasetinin tipik bir örneği şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Yezid b. Muaviye'nin hilâfeti ödeminde Irak topraklarında bulunan Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in katledilmesi gerekçesiyle bazı olaylar ve isyan hareketleri meydana geldi. Kerbelâ'nın yakın etkileri Mekke'de görüldü: Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Hicaz'da tek siyasî aktör haline gelen Abdullah b. Zübeyr halktan kendi adına biat almaya başladı. Bu gelişmeyi haber alan Yezid, öncelikli olarak Mekke-Şam güzergâhında bulunan ve Abdullah b. Zübeyr'e meyletme ihtimali taşıyan Medine'ye bir ordu göndermeye karar verdi. Hicretin 63. yılı 27 Zilhicce'sinde (27 Ağustos M.683) Şam'dan gelen ondu Medine'yi işgal ederek şehir halkından pek çok kişinin ölümüne sebep oldu.³⁵ Şamlılar daha sonra Hicretin 64 yılının 26 Muharrem'inde (24 Eylül 683) rotalarını Mekke'ye çevirdiler. Şehrin bir ay süren muhasarası esnasında Şam'dan halife Yezid'in öldüğü haberi alınınca saldırılar durduruldu. Bu gelişme Abdullah b. Zübeyr'in bir süre daha halifelik yapmasına imkân verdi.³⁶

Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi Mekke ve Medine'de olduğu gibi Ehl-i Beyt taraftarlarının yoğun olarak yaşadıkları Irak'ta da büyük bir infiale sebep olmuştur. Nitekim bu hadise sebebiyle Şam yönetimine karşı bölge halkının büyük destek verdiği iki büyük ayaklanma gerçekleşmiştir ki, bunlardan ilki Tevvâbun Hareketi, diğeri ise Muhtaru's-Sekafi İsyanı'dır.

Emevî iktidarına karşı harekete geçmek için Hz. Hüseyin'i ısrarla Kûfe'ye davet edenler daha sonra onu yalnız bırakmışlar ve üstelik en yakınlarıyla birlikte Kerbelâ'da katledilmesine sebep olmuşlardır. Aynı şahıslar Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin ardından pişmanlık duyarak kendilerine tevbe edenler anlamında Tevvâbün adını vermişlerdir. Tevvâbün hareketi ise Kerbelâ vak'asından sonra Hz. Ali evladının intikamını almak gayesiyle gerçekleştirilen muhalif faaliyete isim olmuştur. Hareketin yönetim aleyhine gizli çalışmaları Yezid b. Muaviye'nin ölümüne kadar devam etmiştir.³⁷ Bu olayda Hz. Hüseyin'in intikamını alma düşüncesi kadar, Kûfelilerin baştan beri

³⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 182-193; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 178-185; Dineverî, *Ahbâru't-Twâl*, s. 243-245; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 250-251; Taberî, *Tarih*, V, 481-496; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 389-390; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 79-81; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 13-17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 306-307, 310-315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 218-224.

³⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 193-194; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 245; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 391-393; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 81-82; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 22-23; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 225-226.

³⁷ Fırlıklı, E. Ruhi, *İmamiyye Şiası*, İstanbul, 1984, s. 109.

Emevî iktidarına karşı besledikleri düşmanlığın da etkin olduğu unutulmamalıdır.

B. İkinci Kuruluş ve Yükselme Dönemi

Yezid b. Muaviye'nin ölümü üzerine yerine oğlu II. Muaviye devlet başkanı oldu. Ancak onun görevi bırakması, ardından da ölmesi üzerine hilâfet makamı Mervan b. Hakem'e geçti.³⁸ Mervan, esasında Mekke'de halifeliğini açıklayan Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye karar vermişti. Ancak Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın teşviki ve Yezid ile II. Muaviye'nin dayısı olan Hassân b. Mâlik b. Bahdal'ın liderliğinde birleşen Şam'taki Yemenlilerin desteğiyle beklenmedik bir şekilde halife seçildi.³⁹

Mervan'ın halife seçilmesiyle birlikte Irak muhalefetine karşı Şam birliği sağlanmış oldu. Ancak Şam'da yeni devlet başkanının seçilmesine rağmen Suriye'de yaşayan Kaysî kabilelerin önderlerinden Şam valisi Dahhâk b. Kays, Kinnesrin valisi Züfer b. Hâris, Filistin yöneticisi Natil b. Kays ve Humus valisi Numan b. Beşir, Mervan b. Hakem'i tanımayıp bütün taraftarlarıyla birlikte Mekke'de halifeliğini ilan eden biat alan Abdullah b. Zübeyr'i desteklediklerini duyurdular.⁴⁰ Bu gelişme o zamana kadar Iraklılara karşı birlik içinde olan Şamlıların ilk kez bölünmesine sebep oldu.⁴¹ Mervan bunun üzerine ordusuyla Dahhâk b. Kays liderliğindeki Şamlı Kaysiler üzerine yürüdü.⁴² Merc-i Râhıt⁴³ denilen mevkide gerçekleşen savaş halifenin üstünlüğü ile tamamlandı. (H.64/M.683).⁴⁵ Bu sonuç Mervan b. Hakem'in konumunun güçlenmesi, daha da önemlisi Emevî devletinin yeniden doğması adına önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Ancak Şamlıların kendi aralarında savaşmış olması Irak'taki kontrolün Emevî yönetiminden çıkması sonucunu

³⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 10-11; Ya'kübî, *Tarih*, II, 253-256; Taberî, *Tarih*, V, 503, 530-531, 534-535; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, IV, 391; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 82; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 237-238.

³⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 199; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 13; Dineverî, *el-Ahbârü't-Twâl*, s. 261-262; Taberî, *Tarih*, V, 530-537; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, IV, 394-396; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 94-95; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 326-328; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 239-241.

⁴⁰ Ya'kübî, *Tarih*, II, 255; Taberî, *Tarih*, V, 535; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, IV, 396; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 242-244.

⁴¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 199; Taberî, *Tarih*, V, 531, 533.

⁴² Ya'kübî, *Tarih*, II, 255-256; Taberî, *Tarih*, V, 533, 537; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 328-329.

⁴³ Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s. 40.

⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 21-22, V, 101.

⁴⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 199-200; Ya'kübî, *Tarih*, II, 256; Taberî, *Tarih*, V, 532-540; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, IV, 396-398; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 95-96; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 328-330.

getirdi. Bölge kısa süre sonra Mekke halifesi Abdullah b. Zübey'in hâkimiyetine geçti. Mervan b. Hakem kısa süren devlet başkanlığı esnasında Emevî yönetimi Irak'a dönük bir politika uygulamaya fırsat bulamadı. Bu dönemde Şam'ın Irak'la ilgili en önemli faaliyeti ise, Iraklı yönetim muhaliflerinin organize etmiş oldukları ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden itibaren gizlice faaliyet gösteren Tevvâbun isyanının etkisiz hale getirilmesidir.

Tevvâbun mensupları Yezid döneminden itibaren başlattıkları gizli faaliyetlerin ardından Hicretin 65. yılının Rabîulevvel ayında (M. Ekim 684) Nuhayle'de toplanarak yönetime bayrak açmışlardı. Gelişmelerden haberdar olan Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Husayn b. Numeyr komutasındaki bir orduyu buraya gönderdi. Askerler Aynu'l-Verde'de⁴⁶ Süleyman b. Surad liderliğindeki toplulukla karşı karşıya geldiler. Yaklaşık üç gün süren savaşta liderleri Süleyman b. Surad başta olmak üzere pek çok Tevvâbun mensubu öldürüldü. Bu şekilde Hz. Hüseyin'in intikamını almak adına gerçekleştirilen ilk önemli teşebbüs, Emevîlerin Irak valisi tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış oldu.⁴⁷

Mervan'ın kısa süren devlet başkanlığından sonra yerine büyük oğlu Abdülmelik geçti. (H.65/M.685).⁴⁸ Abdülmelik b. Mervan göreve geldiği sırada Emevîler devleti büyük iç siyasî problemlerle karşı karşıya kalmıştı. Her şeyden önce Muaviye tarafından birleştirilmiş olan Müslüman topraklarının çoğu Emevî devletinin kontrolünden çıkmıştı. Hicaz ile Irak'ın büyük bir bölümü ile Horasan Abdullah b. Zübeyr'in kontrolünde bulunuyordu.⁴⁹ Diğer taraftan Kûfe başta olmak üzere Irak'ın bir kısmında ise Ehl-i Beyt adına hareket eden Muhtar es-Sekâfi etkin durumdaydı. Ayrıca Irak başta olmak üzere ülkenin doğu bölgelerinin pek çoğunda Hâriciler serbestçe tedhiş hareketleri gerçekleştiriyorlardı. Abdülmelik halifeliğinin başlangıç aşamasında bilhassa Irak'ta gerçekleşen hadiselerle müdahil olmayarak Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar es-Sekâfi arasında Irak hâkimiyeti konusundaki hesaplaşmanın sonucunu beklemeye karar verdi

Mekke'de halifeliğini ilân etmiş bulunan Abdullah b. Zübeyr, Irak'a tamamen hâkim olmak için Muhtar'ı etkisiz hale getirmek

⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 180.

⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), IV, 292-293, VI, 25-26; Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 201; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 257; Taberî, *Tarih*, V, 583-610; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 100-102; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 28-30, 35-37; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 332-335, 340-345; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 251-255.

⁴⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 201; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 347-348.

⁴⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 15-16.

üzere kardeşi Mus'ab'ı Kûfe'ye gönderdi.⁵⁰ Yaklaşık dört ay süren muhasara sonunda Muhtar hareketi bastırıldı. (H. 14 Ramazan 67/M. 3 Nisan 687).⁵¹ Bu şekilde Hz. Hüseyin adına ortaya çıkan bir siyasi hareket daha sonlandırılmış, üstelik Hicaz-İrak siyasi bütünlüğü yeniden sağlanmış oldu. Ancak Irak'taki bu çatışmadan asıl kazançlı çıkan Şam halifesi Abdülmelik b. Mervan oldu. Zira Irak'ta Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar arasında gerçekleşen bu savaş sebebiyle bir taraftan Şam yönetiminin önemli bir rakibi ortadan kalkmış, diğer taraftan da asıl hasmı olan Abdullah b. Zübeyr büyük bir güç kaybına uğramış oldu.

Abdülmelik b. Mervan, Irak'a müdahale şartlarının olgunlaşması üzerine harekete geçti. Onu karşılamak için bekleyen Mus'ab b. Zübeyr'in Irak'ta teşkil ettiği ordu sayı olarak daha fazlaydı. Ancak hiçbir zaman disiplin ve itaat kültürünü benimseyememiş, askerî ve siyasi sadakatten mahrum olan Iraklılar, İbn Zübeyr'in yumuşak karnını teşkil ediyordu. Rakibinin bu zaaflarını bilen Abdülmelik b. Mervan, bazı Iraklı komutanlarla irtibat kurarak onları çeşitli vaadlerle kendi yanına çekmeyi, en azından savaşta tarafsız kalmalarını sağlamayı başardı.⁵² Daha sonra iki ordu Deyrû'l-Cesâlik⁵³ mevkiinde çok şiddetli bir savaşa tutuştular. Çarpışmaların hemen başında İbn Zübeyr'in en önemli komutanı İbrahim b. Mâlik'in ölmesi, Iraklıların bozgununa sebep oldu. Dağılan askerlerini toparlayamayan Mus'ab b. Zübeyr yanında kalan az sayıdaki adamıyla birlikte öldürülünceye kadar savaştı. (H.721/M.691).⁵⁴

Deyrû'l-Cesâlik'te İbn Zübeyr ordusuna karşı elde ettiği zaferin ardından Irak'a fiilen hâkim olan Abdülmelik, doğruca Kûfe'ye giderek halktan biat aldı. Kûfe'nin Emevîlerin eline geçmesinin hemen ardından Irak'ın diğer bir merkezi Basra halkı da Emevî idaresine boyun eğdi. Bu şekilde (H.72/M.691) yılı sonlarına doğru Irak toprakları tamamen Emevîlerin kontrolüne geçmiş oldu.

⁵⁰ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tvâl*, s. 278-279; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 287.

⁵¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 203; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 20; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tvâl*, s. 280-282; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 263-264; Taberî, *Tarih*, VI, 93-116; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 405-406; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 106-107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 63-66; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 382-388; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 287-289.

⁵² Dineverî, *el-Ahbâru't-Tvâl*, s. 284-285.

⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 503.

⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 22-23; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tvâl*, s. 285-286; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 265-266; Taberî, *Tarih*, VI, 151-162; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 410-414; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 110-112; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 314-317.

(H.72/M.692).⁵⁵ Bundan kısa süre sonra da Mekke muhasara edilip Abdullah b. Zübeyr'in idaresine son verildi.⁵⁶

Abdülmelik b. Mervan, Irak'ta resmîyette hâkimiyeti sağlamış olmasına rağmen bölgeyi tamamen kontrol altına alamadı. Zira Muaviye zamanında olduğu gibi sık sık ortaya çıkan Hâricî isyanları Irak'taki istikrarı tehdit ediyordu. Onları etkisiz hale getirmeyi düşünen halife isyancı Hâricîler üzerine önce Mühelleb b. Ebû Sufra'yı gönderdi.⁵⁷ Gerek Mühelleb, gerek Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as⁵⁸, gerekse Basra valisi Hâlid b. Abdullah isyanları bastırma girişimlerinde başarı sağlayamadılar.⁵⁹

Muaviye'nin halifeliği döneminde Irak'taki gelişmelerle başa çıkma görevini Sakifli Ziyad b. Ebih ile oğlu Ubeydullah gerçekleştirmişlerdi. Abdülmelik b. Mervan zamanında ise bu görev diğer bir Taifli Haccâc b. Yûsuf⁶⁰ tarafından yürütüldü.⁶¹ Bölgedeki yönetim muhaliflerine karşı Muaviye'nin valisi Ziyâd b. Ebih'in idare taktiğini uygulayan Haccâc Hâricîlerle mücadeleyi Iraklılar eliyle gerçekleştirmeye çalıştı. Önce Küfelileri Hâricîlerle savaşa sevketti.⁶² Ardından savaş konusunda isteksiz davranan Basralıları Mühelleb b. Ebû Sufra komutasındaki orduda topladı. Daha sonra bölgede Hâricîlerle şiddetli çarpışmalar meydana geldi.⁶³

Abdülmelik döneminde Irak'ta gerçekleşen en tehlikeli Hâricî isyanı Sufriyye koluna mensup Şebîb b. Yezid tarafından başlatılmıştır. Onun hareketi Irak bölgesinde Emevî devlet otoritesini tehdit

⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 205-206; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 286; Taberî, *Tarih*, VI, 162-167; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 112-113; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 9-16; 329-333.

⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 206; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 23-25; Dineverî, *Ahbâru't-Twâl*, s. 286-288; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 266-268; Taberî, *Tarih*, VI, 174-175, 186-191; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 414-420; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 119-122; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 124-127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 21-27.

⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 205; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 254-256; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 272; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 324, IX, 8-11.

⁵⁸ Taberî, *Tarih*, VI, 171; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 118.

⁵⁹ Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 20.

⁶⁰ Abdülmelik, Haccâc'ı ilk önce (H.73/M.692) yılında Medine valiliğine getirmişti. Haccâc, Hicretin 75. (M.694) yılında ise Irak genel valisi oldu. (H.78/M.697) yılında Übeyye b. Abdullah'ın azledilmesinin ardından Horasan ve Sicistan da onun idaresine bağlandı. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 273; Taberî, *Tarih*, VI, 201, 202, 319; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 17-19; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 33).

⁶¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 208; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 7.

⁶² Taberî, *Tarih*, VI, 202-209; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 133-138; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 33-36.

⁶³ Taberî, *Tarih*, VI, 210-211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 36.

edebilecek bir güce ulaştı.⁶⁴ Gelişmeler üzerine Irak valisi Haccâc'ın, Şebîb'e karşı gönderdiği ordu mağlup olmaktan kurtulamadı. Vali daha sonra Şebîb b. Yezid üzerine Sevre b. Ecbar⁶⁵, Cezl b. Sa'îd⁶⁶ Sa'îd b. Mücâlid komutasında ordular sevketti. Ancak onlar da başarısız oldular. Üstelik Şebîb b. Yezid, kazandığı savaşlar sonucunda Medâin bölgesini Irak'ın idaresinden kopardı.⁶⁷ Ardından da Kûfe merkezine kadar ulaştı. Durumun vahametini gören Haccâc, Şebîb'e karşı daha güçlü birlikler göndermeye karar verdi. Ancak Büsr b. Gâlib ile Zahr b. Kays, Zâide b. Kudâme Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ve Osman b. Katan iradesindeki Irak orduları isyanları bastıramadılar.⁶⁸

Şebîb'in faaliyetleri sonucunda Irak yönetimi neredeyse Şam'ın idaresinden kopma durumuna gelmişti. Haccâc, Kûfelilerin isyancıları bastırma konusunda yetersiz kalması üzerine son çare olarak Suriye'den ordu gönderilmesi talebinde bulundu. Bu uygulama Emevîlerin ülkenin doğusunda hâkimiyet sağlama amacıyla müracaat ettikleri klâsik Irak politikasından başka bir şey değildi. Abdülmelik, bunun üzerine sırasıyla Süfyan b. Ebred, ardından da Habîb b. Abdurrahman emrindeki orduları Irak'a gönderdi. Haccâc aynı anda Kûfe'den de Zühre b. Hâviye ile Attâb b. Verkâ komutasında başka bir askerî birliği cepheye sürdü. Hâriciler kendilerinden sayıca üstün olan Irak ve Şam ordularını da mağlup ettiler.⁶⁹ Üstelik Şebîb b. Yezid Kûfe'yi hedef alan ikinci bir saldırı başlattı. Ancak bu defa özellikle Şamdan gelen kuvvetler Hâricîlere karşı büyük bir direniş gösterdiler. Şebîb sonuçta geri çekilmeye başladı. Dengenin değişmesi üzerine Hâlid b. Attâb komutasındaki Şamlılar onun birliklerinin peşine düştüler. Vali Haccâc, Süfyan b. Ebred emrinde Şamlılardan müteşekkil bir orduyu da çatışma bölgesine gönderdi. İkinci ordu Şebîb ile Ehvâz'da Düceyl⁷⁰ Köprüsü yakınlarında karşı karşıya geldi. Çarpışarak geri çekilme taktiğini uygulayan Şebîb askerlerinin ardından köprüyü geçmesi esnasında atının ürkmesiyle nehre düşerek boğuldu. Bu şekilde yaklaşık iki yıl boyunca Emevî devletini Irak'ta meşgul eden Şebîb b. Yezid hareketi

⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 210; Taberî, *Tarih*, VI, 216-224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 179-181; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 41-44; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 12-13.

⁶⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 274; Taberî, *Tarih*, VI, 224-230.

⁶⁶ Taberî, *Tarih*, VI, 231-234.

⁶⁷ Taberî, *Tarih*, VI, 235-238; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 45-447; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 12-14.

⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 211; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 121-122; Taberî, *Tarih*, VI, 239-257; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 181-183; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 49-53.

⁶⁹ Taberî, *Tarih*, VI, 257-267; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 187-188; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 55-58.

⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 443.

bastırılmış, Irak'ta siyasî birlik yeniden temin edilmiş oldu. (H.77/M.696/697).⁷¹

Abdülmelik b. Mervan Irak'ta siyasî hâkimiyetin yeniden tesisinin ardından bölge halkını doğu seferlerine göndermeye karar verdi. Nitekim Haccâc'ın emriyle Ubeydullah b. Ebû Bekre Kâbil'e kadar ulaşarak burada bölge hâkimi Rutbil ile cizye karşılığında barış yaptı. Ancak orduda bulunan komutanlardan Şureyh b. Hânî'nin yapılan anlaşmayı dinlemeyerek savaşa girişmesi üzerine karşılıklı saldırılar gerçekleşti. Muharebe şartlarına yoğun kışın da eklenmesi sebebiyle Büst çölünde Müslüman askerler büyük kayıplar verdi.⁷² Haccâc'ın emriyle aynı yıl Mühelleb b. Ebû Sufra Maveraünnehr üzerine giderek Keş halkı ile fidye karşılığında anlaşma yaptı.(H. 80/M.699-670).⁷³

Haccâc b. Yûsuf, daha önce Afganistan üzerine gerçekleştirilen başarısız seferi telafî etmek amacıyla bölgeye yeni bir ordu göndermeye karar verdi. Kûfe ve Basra ordugâhlarından teşkil edilen ordunun komutasına Kûfe'deki Yemen asıllı kabile önderlerinden Abdurrahman b. Muhammed getirildi. Orduda gerek Kûfeli, gerekse Basralı pek çok kabile reisi de bulunuyordu. Haccâc bu seferle hem ülke topraklarını doğuya doğru genişletmek, hem de rejim karşıtı olarak gördüğü Iraklıları iç politikadan uzak tutmak, belki de bu vesileyle onlardan kurtulmak istiyordu. Zira bölgede uyguladığı şiddet yönetimi neredeyse bütün Iraklıları kendisine düşman haline getirmişti. Bu da Emevî yönetimi için potansiyel bir tehlike arz ediyordu.

Irak'tan harekete geçen ordu Afganistan içlerinde ilerlemeye başladı. Başkomutan Abdurrahman, geçici üstünlükler yerine, daha kalıcı sonuçlar elde etmek üzere plânlı ve güvenli bir askeri strateji uyguluyordu.⁷⁴ Buna karşılık Haccâc ondan daha hızlı fetihler bekliyor, daha çok ilerlemesini istiyordu. Kaçınılmaz olarak savaş taktiği konusunda vali ile komutanı arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine Haccâc, İbn Eş'as'a şayet talimatlarını dinlemeyecekse komutanlığı kardeşi İshak b. Muhammed'e devretmesini tebliğ eden bir mektup gönderdi. Abdurrahman gelen emri dinlemeyip Haccâc'a karşı isyan başlatmaya karar verdi. Dolayısıyla

⁷¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 211-212; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 274-275; Taberî, *Tarih*, VI, 267-284; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 189-192; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,58-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 19-21.

⁷² Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 561; Taberî, *Tarih*, VI, 322-325; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 72-73.

⁷³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 586-587; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 276; Taberî, *Tarih*, VI, 325-326, 352-354.

⁷⁴ Taberî, *Tarih*, VI, 326-330; Mes'ûdî, *Mürücû'z-Zeheb*, III, 138; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 211-212.

Afganistan topraklarının Emevîlerin hâkimiyetine alınması için gerçekleştirilen bu askeri harekât bambaşka bir şekil almış oldu. Afganistan topraklarında ilerleyen ordu geri dönerek harekât merkezi Irak'a doğru ilerlemeye başladı. Devlet otoritesini sağlama adına halka karşı çok şiddetli politika takip eden Haccâc'a düşmanlıkları sebebiyle Horasan ve Irak'taki Hâricîler, yönetimin baskısından bunalan ve kendilerine yüklenen aşırı vergilerden şikâyetçi olan mevâlî ile iktidarın meşru olmadığına inanan Iraklı âlimlerin pek çoğu isyana destek verdiler. Bu şekilde Irak'ta yönetime karşı yeni bir isyan başlamış oldu.⁷⁵

Gelişmelerin Irak'ta tehlikeli bir hâl aldığını gören Haccâc, derhal Basra'dan Tüster'e çekildi. Burada Şamlılardan teşkil ettiği orduyu isyancılar üzerine gönderdi. Ancak gidenler kendilerinden sayıca üstün Abdurrahman b. Muhammed'in askerleri karşısında tutunamadılar. Kısa süre sonra Basra, yönetim muhaliflerinin eline geçti. Ardından Irak'ın diğer merkezi Kûfe de Abdurrahman'ın emrine girdi. Iraklılardan tamamen ümidini kesen Haccâc bu isyanın yine Şam desteğiyle bastırılabilceği düşüncesiyle başkentten yardım alabilmek için Suriye ile rahat bir şekilde irtibat kurabileceği Deyrû'l-Kurre denilen yere çekildi. Irak'taki gelişmeleri haber alan halife Abdülmelik, kardeşi Muhammed ve oğlu Abdullah komutasında orduları doğruya doğru harekete geçirdi. Halife bir taraftan savaş için Haccâc'a yardımcı kuvvetler gönderirken, diğer taraftan da Iraklılara yönetime isyandan vazgeçmeleri durumunda maaşlarının Suriyeli askerlerin maaşına eşitleneceğini, nefret ettikleri Haccâc'ın Irak genel valiliğinden alınacağını, Abdurrahman'ın da istediği bir yere vali atanacağını vadeden mektuplar gönderdi. Ancak Emevî yönetiminin tamamen kurtulma ümidi taşıyan Iraklılar bu tekliflere kulak asmadılar. Sonuçta iki tarafın birlikleri Deyrû'l-Cemâcim⁷⁶ denilen yerde savaşa tutuştular. Kararsızlıkları ve sebatsızlıkları ile şöhret bulan Iraklılar, Haccâc'ın silahlarını bırakanların zarar görmeyeceği hususunda teminatını duyunca Abdurrahman'ın birliklerini terk etmeye başladılar. Savaşı kesin bir üstünlükle kazanan Haccâc, derhal Kûfe'ye girerek halktan halife adına yeniden biat aldı.⁷⁷ Bu şekilde Emevîler devletinin varlığını tehlikeye düşürecek

⁷⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 215-216; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 26-29; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s.289-291; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 277-278; Taberî, *Tarih*, VI, 334-338; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 138-139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 231-232; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 35-36.

⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 503-504.

⁷⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 216-217, 218-221; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 29-42; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 291-292; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 278; Taberî, *Tarih*, VI, 338-350, 357-383; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 139-141; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 232-235, 244-249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 77-82, 84-86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 36-37, 40-43, 47-50.

boyutlara ulaşan isyan girişimi yine Suriyeliler eliyle sona erdirilmiş, başka bir ifadeyle Iraklıların Şam hâkimiyetinden kurtulmak için gerçekleştirdikleri ve çok ümit bağladıkları bu yeni teşebbüs de neticesiz kalmış oldu.⁷⁸

Haccâc b. Yûsuf, bölgede meydana gelen Hâricî isyanlarında yeterli gayret göstermeyen, üstelik Afganistan'da başlayan, ardından Horasan'a yayılan ve Irak'taki Emevî hâkimiyetini tehdit eden İbnü'l-Eş'as isyanına yoğun bir şekilde katılan Iraklıları, Kûfe veya Basra'dan yönetemeyeceğini anladı. Zira gerek Kûfe, gerekse Basra'da isyana iştirak eden pek çok kişi buralarda yaşamaya devam ediyordu. Onların gerek gizli, gerekse açık olarak yönetime karşı herhangi isyana katılmaları mümkündü. Bu amaçla vali, halifenin de oluru ile her iki şehrin ortasında yer alan Vâsıt'ı bölgenin yönetim merkezi haline getirdi. Daha sonra da buraya Iraklıları değil, Suriye'den getirdiği yönetime sadık askerleri yerleştirdi.⁷⁹

Abdülmelik b. Mervan'ın ölümünden sonra oğlu Velid b. Abdülmelik devlet başkanı oldu. Hicretin 86.(M.705). Velid babasının siyaset anlayışını yönetiminde aynen devam ettirdi.⁸⁰ Irak'ın idaresini yine Haccâc'a teslim etti.⁸¹ Velid b. Abdülmelik ile babası Abdülmelik'in yönetimlerdeki tek farklılık ise icraatta ağırlığın iç politikadan dış politikaya kaydırılmasıdır. Zira bu dönemde yoğun bir fetih hareketi gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Velid'in halifelik süreci büyük fetihler dönemi olarak adlandırmak mümkündür.

Velid zamanında doğu fetihleri Irak bölge valiliğini sürdüren Haccâc b. Yûsuf tarafından düzenlendi. Nitekim onun emriyle

⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 223; Dineverî, *Ahbâru't-Twâl*, s. 289-292; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 562; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 277-279; Taberî, *Tarih*, VI, 334-350, 357-383, 389-393; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 259-260; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 77-92, 95-96; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 45.

⁷⁹ Bu konuda bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 347-353.

⁸⁰ Velid b. Abdülmelik, babasının yönetim anlayışını aynen sürdürmüş, Irak-Horasan-Mâverâünnehr hattının yönetimini Haccâc'a bırakmıştır. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 283-284). O, idaresi süresince genelde Ümeyye, özeldede Mervan ailesinden sembolik anlamda faydalanmıştır. Meselâ, Ömer b. Abdülaziz'i Medine valiliğine getirmiş, ancak ülkenin doğusunu emanet ettiği Haccâc'ın telkiniyle (H.93/M.711) yılında onu azletmiştir. (Taberî, *Tarih*, VI, 481-482. Halife, kardeşi ve oğullarını ise ülkenin batı bölgeleri, özellikle Anadolu üzerine seferlere göndermiştir. Mesleme b. Abdülmelik (H.87/M.705), Abbâs b. Velid (H.88/M.706), Mervan b. Velid (H.93/M.711) ve Abdülaziz b. Velid (H.93/M.711) yıllarında gerçekleşen askerî faaliyetlerde komutan olarak görev almışlardır. (Taberî, *Tarih*, VI, 429, 434, 449). Ayrıca dinî bir vazife olan ve prensip olarak hanedan ailesi tarafından yürütülen hac emirliği ise (H.93/M.711) yılında Abdülaziz b. Velid, (H.95/M.713) yılında ise Bişr b. Velid tarafından yerine getirilmiştir. (Taberî, *Tarih*, VI, 482, 493).

⁸¹ Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1976, s. 197; Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 136-136.

Kuteybe b. Müslim emrindeki ordular öncelikle Toharistan'ı kontrol altına aldıktan sonra⁸² Ceyhun nehrini aşarak bölgenin ilk önemli şehri Beykend'i ele geçirdiler.(H.87/M.706).⁸³ Beykend'in zaptından sonra Buhara'nın fethi de gerçekleşti.⁸⁴ Kısa süre sonra da Semerkand halkı ile barış anlaşması yapıldı.⁸⁵

Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un doğu seferlerinin ikinci cephesini Hindistan tarafı teşkil eder. Bu harekâтта komutanlığı Haccâc'ın yeğeni Muhammed b. Kâsım üstlenmiştir. Onun emrindeki ordular Sind bölgesinin en önemli bir merkezi Deybul'u, daha sonra da Sehvan ve Sadusan şehirlerini ele geçirmişlerdir. Sind'de kontrolü sağladıktan sonra asıl hedef olan Hindistan topraklarına giren Muhammed b. Kasım bölge hâkimi Zâhir'i mağlup ederek Brahmanâbad'ı zapt etti. Akabinde Pencap bölgesinin en büyük şehri Multan uzun süren muhasaradan sonra Müslümanların eline geçti. (H.89/M.708).⁸⁶

C. Duraklama ve Gerileme Dönemi

Velid b. Abdülmelik'in (H.96/M.715) yılında vefatından sonra onun yerine kardeşi Süleyman b. Abdülmelik halife oldu. Onun zamanında Emevî devleti yönetimindeki büyük politik değişim ve başkalaşma meydana geldi. Zira devlet idaresinde kabilecilik en etkin âmil oldu. Asabiyeti siyasetinin temeli haline getiren Süleyman b. Abdülmelik, öncelikli olarak selefinin bütün bürokratlarını görevden uzaklaştırdı. Dolayısıyla Haccâc b. Yûsuf'un Abdülmelik zamanından beri oluşturduğu Irak yönetim kadrosu yönetim tarafından tamamen tasfiye edilmiş oldu.⁸⁷

Süleyman dönemindeki asabiyet merkezli iç politikanın mimarı olarak yine Iraklı Yezid b. Muhelleb kabul edilir. Yezid, Irak valisi

⁸² Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 233; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 590; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285-286; Taberî, *Tarih*, VI, 424-426; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 105-107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 71-72.

⁸³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 233; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 591; Taberî, *Tarih*, VI, 429-433; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 279; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 107-108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 71-72.

⁸⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 591; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 298; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285-286; Taberî, *Tarih*, VI, 439-440, 442-445; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 110, 113-114; Nerşâhî, *Tarihu Buhara*, (trb. ve thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşterih Tirazî), Kahire ts. (Dâru'l-Mearif), s. 73-81.

⁸⁵ Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 298-299; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 287; Taberî, *Tarih*, VI, 445; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 294; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 114; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 77.

⁸⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 236, 238; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 612-618; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 288-289; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 111-112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 87.

⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 133-135.

Haccâc ile aralarından meydana gelen bir anlaşmazlık sebebiyle Velid b. Abdülmelik tarafından hapsedilmişti. Yezid sonra bulunduğu yerden kaçarak Remle'de ikamet eden Süleyman b. Abdülmelik'in himayesine sığındı. Burada yakınlaştığı veilâhd Süleyman'ı başta Haccâc olmak bütün Kaysî idarecilere karşı kışkırttı.⁸⁸

Süleyman b. Abdülmelik halife olduktan kısa süre sonra Yezid'i Irak genel valiliğine getirdi. Yezid, halifenin de onayını alarak kardeşlerinden Muhalled'i Semerkand, Müdrib'i Belh, Muhammed'i de Merv'e tayin etmek suretiyle Horasan'daki inisiyatifi tamamen eline geçirdi⁸⁹ Bunun ardından Velid dönemi komutan ve bürokratlarının takip ve cezalandırılması aşamasına geçildi. Öncelikli olarak kısa süre ölmüş olan Haccâc'ın ailesi, kabilesi ve kurmay heyetinin oluşturan Türkistan fatihi Kuteybe b. Müslim ile Hindistan ordusu komutanı Muhammed b. Kasım hedef alındı. Ardından da bölgedeki Kays kabilesinin büyük kollarından Temîmlilerin reisi Veki' b. Hasen hapsedilip mallarına el konuldu. Bu uygulamalar tabiatıyla Irak'ta büyük huzursuzluklara sebep oldu. Süleyman dönemi Irak siyasetinin menfî neticeleri daha sonraki süreçte görülecektir.⁹⁰

Irak bölgesinde daha ziyade iç politik mücadelelerle geçen Süleyman b. Abdülmelik zamanında Küfe ve Basralı ordular marifetiyle doğuda da sembolik düzeyde askerî faaliyet gerçekleştirildi. Nitekim Irak valisi Yezid b. Mühelleb Horasan'dan hareket ederek Cürcan ve Taberistan seferlerini düzenlemiştir.⁹¹

Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra (H.99-101/M.717-720) yılları arasında halifelik yapan Ömer b. Abdülaziz, hanedanın diğer devlet başkanlarıyla karşılaştırıldığında farklı bir şahsî görünüm sergilemiştir. Doğal olarak bu farklılık devletin siyasetini de doğrudan etkilemiştir. Bu sebeple halife, Emevî devletinin meşruiyetine şüpheyile bakan pek çok topluluğun dahi sempatisini kazanmış, hatta yönetime muhalif grupların bile saygı gösterdiği bir devlet başkanı haline gelmiştir.⁹²

⁸⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 288; Taberî, *Tarih*, VI, 448-453, 507-508; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,114-116.

⁸⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 294-195; Taberî, *Tarih*, VI, 523-530; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 144-145.

⁹⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 296.

⁹¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 245; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 467-475; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 296; Taberî, *Tarih*, VI, 532-545; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 27-29; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 147-150.

⁹² İbn Abdilhakem, *el-Halîfetü'l-Adil Ömer İbnü'l-Abdilaziz Hâmisu'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, (thk. Ahmed Ubeyd), Kahire 1994; İbnü'l-Cevzî, *Sîretu ve Menâkibu Ömer b. Abdülaziz el-Halîfetü'r-Zâhid*, (thk. Nâim Zerzûr), Beyrut 1984, s. 9-13; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 164.

Ömer b. Abdülaziz, selefi Süleyman b. Abdülmelik'in aksine herhangi bir Arap kabile bloğunun desteğiyle devlet başkanlığına gelmedi. Bu sebeple onun döneminde siyaset kurumu üzerinde gerek Yemenî, gerekse Mudarî Arap asabiyetinin etkinliği görülmez. Halife hangi tarafa mensup olursa olsun, yanlış davranış içine giren vali ve komutanları rahatlıkla görevden alabilmiştir. Nitekim daha önce Süleyman b. Abdülmelik tarafından Irak valiliğine tayin edilen ve Kaysilere büyük baskı uygulamak suretiyle bölgede huzursuzluğa sebep olan Yezid b. Mühelleb azledilmiştir.⁹³

Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren halifeliği aynı zamanda Emevîler döneminde bir sosyal barış süreci olarak nitelendirilir. Onun iyi niyetli icraatı sayesinde galiplerle mağlupların ahfadı birbirleriyle kaynaşmaya başlamışlardır. Ortaya çıkışlarından itibaren sürekli olarak kurulu düzene karşı mücadeleyi siyasî varlık sebebi sayan Hâriciler onun zamanında isyan girişimlerine ara vermişlerdir.⁹⁴ Halifenin diğer bir toplumsal barış adımı ise Irak siyasetinin ıslah edilmesidir. Bu amaçla daha önce Emevîlerin âdeti olarak hutbelerde Hz. Ali'ye dil uzatılması faaliyeti iptal edilmiştir. Bölgeye dönük politikanın diğer bir yansıması ise Irak'ta siyasî otoritenin ikiye ayrılarak Kûfe'ye Abdulhamid b. Abdurrahman, Basra'ya da Adî b. Ertad'ın tayin edilmesiyle olağanüstü yetkilere sahip Irak valiliğinin lağvedilmesidir. Bu politika değişikliği en azından Ömer b. Abdülaziz zamanında Irak'taki gerginlikleri belli oranda azaltmıştır.⁹⁵

Ömer b. Abdülaziz'den sonra Emevî yönetimine Yezid b. Abdülmelik (II. Yezid) geldi. Yezid'in gerek kişiliği ve gerekse yönetim anlayışı selefi Ömer b. Abdülaziz ile tam bir zıtlık arzeder.⁹⁶ Dindar, adil, âlim bir halifeden sonra dinî hassasiyetlerden tamamen uzak, sarayı eğlence meclisine çeviren hafif meşrep bir devlet başkanı göreve gelmiştir.⁹⁷ Yeni dönemde devlet yönetimindeki asıl farklılaşma ise kabile asabiyetinin idarede yeniden etkin hale gelmesidir. Süleyman b. Abdülmelik'in icraatı aksine yeni süreçte Kaysileri kayıran bir idare anlayışı benimsenmiştir.

⁹³ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 301-302; Taberî, *Tarih*, VI, 554, 556-558; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 154, 157.

⁹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 99-100; Taberî, *Tarih*, VI, 555-556; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 33-34; İbnü'l-Cevzî, *Siretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz*, s. 95-99; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 155-157.

⁹⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 302; Taberî, *Tarih*, VI, 550-563; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 157-159.

⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 166.

⁹⁷ Taberî, *Tarih*, VII, 22-24; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, VI, 61-62; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 207-210; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 190-192; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 231-233.

Yezid b. Abdülmelik'in fanatik Kaysiliği öne çıkararak ve Yemenlileri yönetimden tamamen dışlayan politikası Irak'ta Ömer b. Abdülaziz'in tesis ettiği sükuneti ortadan kaldırmıştır. Zira eski Irak valisi Yezid b. Mühelleb yönetimin icraatına tepki olarak büyük bir isyan başlatmıştır. Hicretin 101 (719) yılında gerçekleşen ayaklanma halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik emrindeki Şam ordusu eliyle bastırılmıştır. Halife, isyanın etkisiz hale getirilmesinden sonra olaylara doğrudan veya katılan dolaylı katılan Irak sakinlerini, özellikle de Yemen menşeli kabileleri ağır bir şekilde cezalandırmış, bununla iktifa etmeyerek Irak'a Yemenlilere düşmanlığı ile tanınan Ömer b. Hübeyre'yi vali tayin etmiş, demir yumruklu Irak valileri dönemini yeniden başlatmıştır.⁹⁸ Ömer b. Hübeyre halifenin müsamahasıyla Irak'ta yaşayan Yemenlilere kötü muamelede bulunmayı resmî politika olarak benimsemiştir. Nitekim onun yönetimi boyunca Yemenliler sürekli takibata maruz kalmışlardır; onlardan bir kısmı işkenceye uğratılmış, pek çoğunun ise mallarına el konulmuştur.⁹⁹

Yezid b. Abdülmelik'in yönetim anlayışı ve politik tercihleri sadece Irak'taki Yemenlilerin değil, bölgede yaşayan müzmin yönetim muhalifleri olan Hâricilerin isyanlarına da bahane teşkil etmiştir. Irak valisinin gönderdiği ordular isyanlar karşısında etkisiz kalınca halife, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik idaresindeki Şam askerlerini bölgeye göndererek Hâricileri dağıtmaya çalıştı.¹⁰⁰ Yezid'in devlet başkanlığı döneminde Ukfân, Mes'ûd b. Ebû Zeyneb ve Mus'ab b. Muhammed tarafından muhtelif Hâricî isyanları çıkarılmış, bu gruplar yönetimi Irak'ta uzun süre meşgul etmişlerdir.¹⁰¹

Hişam b. Abdülmelik'in hilâfete geldiği dönem (H.105/M.724), Emevîler devletinde iki büyük Arap soyu Yemenliler ile Mudarîlerin kabile rekabetlerinin had safhaya çıktığı bir zamana tesadüf eder. Zira devlet, Süleyman b. Abdülmelik'in hilâfetinde Yemenî, Yezid b. Abdülmelik döneminde ise Kaysî ağırlıklı siyasetle yönetilmiş, zamanla bürokratların büyük bir kısmı politize olmuştu. Bu sebeple Hişam, devlet başkanlığı sürecini Kaysî-Kelbî aşırı uçlarında dolaşan Emevî siyasetini merkeze çekme, Arap kabileleri arasında denge politikası sağlama çabalarıyla geçirmiştir.¹⁰² Bu faaliyetin esas uygulama merkezi ise Irak oldu. Kabileler arasında denge sağlama siyasetinin ilk adımı, Yezid b. Abdülmelik'in devlet başkanlığı

⁹⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 310-312; Taberî, *Tarih*, VI, 578-603, 617, 619-622; Mes'ûdî, *Mürücû'z-Zeheb*, III, 210-212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 66-68, 79-81; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 160-161, 168-177. 181.

⁹⁹ Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 78.

¹⁰⁰ Taberî, *Tarih*, VI, 575-578; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 66-67; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 166-167; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 219.

¹⁰¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 189-190.

¹⁰² Atvan, Hüseyin, *el-Emevîyyûn*, s. 193-195.

döneminde Irak genel valiliğine getirildikten sonra Yemenilere yaptığı baskılarla onların devlete düşman haline gelmelerine sebebiyet veren Ömer b. Hübeyre'yi (H.105/M.724) yılında azledip yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî görevlendirildi.¹⁰³ Bu uygulamasıyla halife, Irak'ta sırasıyla Kelbi-Kaysî vali şeklindeki fâsit anlayışı terk etmiş, fanatik Kaysîlikten, Yemenilerin de itiraz etmeyecekleri mutedil Kaysîliğe geçişi sağlayarak Irak'taki kabilecilik ateşini düşürmüştür.

Hişam tarafından Irak valiliğine getirilen Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, kendisinden beklendiği gibi tarafsız bir yönetim sergilemeye çalıştı. Ancak Irak'ta çoğunluğu teşkil eden Kaysîler sürekli olarak ondan şikâyetçi oldular. Nihayet valiliğinin 15. yılının sonunda Yemenlilere meylettği suçlamasıyla Hâlid görevden alındı.¹⁰⁴ Halife daha sonra onun yerine eski Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un amcasının oğlu¹⁰⁵ Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi tayin etti. (H.120/M.738).¹⁰⁶ Hişam'ın, Irak'ta gerçekleştirdiği yönetici değişimi, bölgedeki Mudarî kabilelerini memnun etti. Ancak bu uygulama, Zeyd b. Ali liderliğinde (H.121-122/M.738-739) yılında Irak'ta gerçekleşen Şii isyanının da önemli sebeplerinden biri oldu.¹⁰⁷

D. Çözülme ve Yıkılış Dönemi

Hişam b. Abdülmelik'in ardından Velid b. Yezid (II. Velid) Emevî halifesi oldu. Velid, yönetimi süresince Kaysîleri önceleyen politika takip etmiştir. O kadar ki, Kaysîlik Velid zamanında açıkça Yemenli düşmanlığına dönüşmüştür. Nitekim Hişam tarafından önce azledilip ardından hapsedilen eski Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, halife tarafından Kaysî yeni Irak valisi Yûsuf b. Ömer'e teslim edilmiş, ardından da öldürülmüştür.¹⁰⁸

Velid b. Yezid döneminde Irak'ta meydana gelen diğer bir mühim hadise ise Ehl-i Beyt'ten Yahyâ b. Zeyd b. Ali'nin önce isyana zorlanıp ardından da öldürülmesidir.¹⁰⁹ Bu gelişme bilhassa

¹⁰³ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 316; Taberî, *Tarih*, VII, 26; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 192.

¹⁰⁴ Taberî, *Tarih*, VII, 232-234, 254-261; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 325.

¹⁰⁵ Belazürî, *Futûh*, s. 395.

¹⁰⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 275; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 317; Taberî, *Tarih*, VII, 142-154; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 235-236.

¹⁰⁷ Dineverî, *Ahbâru't-Twâl*, s. 316; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 325-327; Taberî, *Tarih*, VII, 160-173, 180-191; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, IV, 482-488; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 217-218; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 240-342, 245-248.

¹⁰⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 288; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 111; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, s. 319-320; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 331; Taberî, *Tarih*, VII, 232-234, 254-261; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, IV, 452; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 247-248; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 262-264.

¹⁰⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 111; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 331-332; Taberî, *Tarih*, VII, 228-231; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 225; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 259-260; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 8-11.

Iraklıların yönetime karşı düşmanlığını artırmıştır. Diğer taraftan Şam'da Velid'e karşı muhalefeti bir araya getiren Yezid b. Velid, Hicretin 126. (M.744) yılında gerçekleştirdiği ihtilâl hareketi sonucunda çok ciddi bir mukavemetle de karşılaşmadan Velid'i öldürerek Emevîlerin yeni devlet başkanı olmuştur.¹¹⁰ Yeni halife ilk önemli icraatını Irak'ta gerçekleştirerek Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi öldürmesi sebebiyle Güney Araplarının nefretini kazanan Irak umumî valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi azlederek bu göreve Mansûr b. Cumhûr'u getirmiştir.¹¹¹

Yezid b. Velid, göreve gelmesinden 6 ay sonra vefat etti. Yerine geçen kardeşi İbrahim b. Velid, herhangi bir icraat yapmaya fırsat bulamadan Cezîre valisi Mervan b. Muhammed tarafından makamından uzaklaştırıldı. Bu şekilde Mervan Emevîlerin yeni halifesi oldu. (H. 26 Safer 127/M. 7 Aralık 744).¹¹² Halife Suriye'de kontrolü sağladıktan sonra Irak topraklarına yürüdü. Hicretin 127-129. (M.745-748) yılları arasında Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî liderliğindeki Hâriciler, tesirsiz hale getirildi.¹¹³ Halifenin askerleri Hâricilerle meşgul olurken Irak'taki Şiiler de isyan başlatarak Kûfe'de Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'in soyundan gelen Abdullah b. Muaviye'yi imam tayin ettiler. Mervan b. Muhammed'in (H130/M.747) yılında Âmir b. Dubâre emrindeki birliklerle bölgede kontrolü yeniden sağladı.¹¹⁴

Mervan b. Muhammed iktidara gelmesinden itibaren dört yıl süren mücadelesi sonucunda Cezîre-Şam ve Irak bölgelerine hâkim olmayı başardı. Ancak ülkenin doğusu Horasan kendi haline terk edilmiş durumda kaldı. Zira onun Şam ve Irak'ta birliği teminle meşgul olması, Kaysî-Yemenî, Arap-Mevâlî çekişmeleriyle kaynaklı Horasan'la gereği gibi ilgilenmesine mani oldu.¹¹⁵ Neticede Abbâsîler sırasıyla Rey, Isfahan, Nihavend ve Şehrezûr gibi önemli Horasan

¹¹⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 289-290; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 112-113; Dineverî, *el-Ahbârü't-Twâl*, s. 321-322; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 333-335; Taberî, *Tarih*, VII, 231-254; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 461-463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 249-250; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 264-269.

¹¹¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 294; Taberî, *Tarih*, VII, 270; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 251; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 271-272.

¹¹² Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 296-298; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 113; Dineverî, *el-Ahbârü't-Twâl*, s. 322; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 337-338; Taberî, *Tarih*, VII, 311-312; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 466-468; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 247; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 257-258; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 282-284; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 22-23.

¹¹³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 299-303; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 338-339; Taberî, *Tarih*, VII, 316-323, 344-346; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 261-262; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 289-290, 295-296; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 25-26.

¹¹⁴ Taberî, *Tarih*, VII, 371-374; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 306-307, 307-308.

¹¹⁵ Taberî, *Tarih*, VII, 355-356; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 309-311.

merkezlerini ele geçirerek¹¹⁶ süratle Irak topraklarına girdiler. Nihayet Emevilerin son Irak valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre'yi mağlup eden Abbasi orduları Kfe'yi ele geçirdiler. Bunun ardından da Ebu'l-Abbâs adına biat alınmak suretiyle Abbâsî devleti ilân edildi. Bu Şekilde Irak'ın kurulacak yeni devlete merkez olacağı resmiiyet kazandı.¹¹⁷

Abbâsî orduları Emevî birliklerini Irak'ta da etkisiz hale getirdikten sonra batıya doğru ilerlemeye başladılar. Son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed ile Abdullah b. Ali'nin komutasındaki Abbâsî birlikleri 2 Cemziyelhir 132'de (16 Ocak 750) Büyük Zap Suyu kıyısında karşı karşıya geldiler. Emevî orduları ile Irak-Horasan birliklerinin son kez karşı karşıya geldikleri bu büyük savaş Emevilerin ağır mağlubiyetiyle sonuçlandı.¹¹⁸ Yanında kalan az sayıdaki askerleriyle güneye doğru çekilen son Emevî halifesi Mervan Mısır'da takip edilerek öldürüldü. (26 Zilhicce 132/Ağustos 750). Bu Şekilde Emevîler devleti tarih sahnesinden çekilmiŐ oldu.¹¹⁹

Sonuç

Hz. Ali'nin halifeliği döneminden itibaren İslâm siyaset tarihinde ne çıkan iki siyasi rakip coğrafya Irak ve Şam'dır. Ali-Muaviye mücadelesinde bunlardan ilki halife Hz. Ali, diğerisi ise Şam valisi Muaviye'nin taraftarı olmuşlardır. Bu süreçte gerçekleşen siyasi bloklaŐma Emevilerin yıkılmasına kadar varlığını ve etkinliğini devam ettirmiŐtir.

Iraklılar, Hz. Ali'ye destek vererek başlattıkları iktidar mücadelesini, Muaviye'nin liderliğinde hareket eden Suriyeliler karşısında

¹¹⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 318-320; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twl*, s. 331-334; Ya'kbi, *Tarih*, II, 343-344; Taberî, *Tarih*, VII, 388-393, 401-409; İbn Abdırabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 480-481; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 275-276, 286-288; İbn'l-Esir, *el-Kmil*, IV, 316-320; İbn Kesir, *el-Bidye*, X, 37-39.

¹¹⁷ Halife b. Hayyt, *Tarih*, s. 321-323; İbn Kuteybe, *el-İmme*, II, 117-118; Dinever, *el-Ahbru't-Twl*, s. 337-342; Ya'kbi, *Tarih*, II, 344-345; Taber, *Tarih*, VII, 410-417, 421-429; İbn Abdırabbih, *el-Ikd'l-Ferd*, IV, 481-482; İbn'l-Cevz, *el-Muntazam*, VII, 298-300; İbn'l-Esir, *el-Kmil*, IV, 320-327; İbn Kesir, *el-Bidye*, X, 40-42.

¹¹⁸ Halife b. Hayyt, *Tarih*, s. 325; İbn Kuteybe, *el-İmme*, II, 118-119; Dinever, *el-Ahbru't-Twl*, s. 334; Ya'kbi, *Tarih*, II, 345-346; Taber, *Tarih*, VII, 432-435; Mes'di, *Mrc'z-Zeheb*, III, 260-261; İbn'l-Cevz, *el-Muntazam*, VII, 301-302; İbn'l-Esir, IV, 327-329; İbn Kesir, *el-Bidye*, X, 42-44.

¹¹⁹ Halife b. Hayyt, *Tarih*, s. 325-326; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 119-120; Dineverî, *el-Ahbâru't-Twl*, s. 335; Ya'kbi, *Tarih*, II, 345-346; Taberî, *Tarih*, VII, 438-443; Mes'di, *Mrc'z-Zeheb*, III, 261-262, 264-265; İbn Abdırabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 469-470; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dımaşk*, (thk, Ali Őir), I-LXXVIII, Beyrut 1997, LVII, 327-328, 345-346; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 330-331; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 44-46.

kaybetmişlerdi. Bunun sonucu olarak devletin merkezi ve hazine Kûfe'den yeni başkent Dımaşk'e nakledildi. Kendilerini devletin asıl sahibi gören Iraklılar bu durumda Şam'a bağlı sıradan bir eyalet statüsüne indiler. Onların fethettikleri büyük arazilerin gelirleri artık Dımaşk'ın kontrolüne girmişti. Buna karşılık, Iraklılar merkezi yönetimin keyfi tavrına göre bazen artırılan, bazen azaltılan bazen de tamamen kesilen, hiçbir zaman da Şamlıların seviyesine ulaşamayan maaşlarla yetinmek zorunda kalmışlardı. Bu şartlar eski başkent gururlu sakinlerini son derece rahatsız etti. Onlar rahatsızlıkları sebebiyle fırsat bulduklarında yönetime karşı isyan gerçekleştirdiler. Emeviler aleyhine harekete geçmek istediklerinde ilk önce Hz. Ali'nin çocuklarını ve torunlarını hatırladılar. Zira gerek geçmiş günlere duyulan özlem, gerekse Hz. Ali'ye beslenen muhabbet sebebiyle Iraklıların neredeyse tamamı bu faaliyetlere gönülden destek oluyordular. Ancak bu destek bir türlü gönül desteğinden kılıç desteğine dönüşmedi.

Iraklıların bu hususiyeti sebebiyle Emevî devleti Irak'ı suhûletle yönetme adına özel ilk halife Muaviye'den itibaren muhtelif tedbirler aldı. Bunların ilki bölgeye kabiliyetli ve aynı zamanda şiddet yanlısı idarecilerin atanması oldu. Ayrıca Irak'ta yönetim muhalifleri olarak öne çıkan Hâricîler ile Şiiler'e karşı öncelikli olarak Iraklıların yardımı kullanılmış, pek çok isyan Kûfe ve Basra'dan toplanan ordular yardımıyla bastırılmıştır. Iraklıların yetersiz kalmaları veya operasyonlarda başarısız olmaları durumunda ise Irak topraklarına Şamlı askerler sevk edilmesi plânı uygulanmıştır. Bölgede kısmî istikrarın sağlanmasından sonra ise Iraklılar, Horasan ve doğusuna düzenlenen fetih hareketlerine sevk edilerek, bir taraftan iç politikadan uzaklaştırılırken, diğer taraftan da onlar eliyle yeni fetihlerin gerçekleşmesi sağlanmıştır. Bununla birlikte Irak coğrafyası Emevîler için en büyük dahili problem merkezi olma hususiyetini kaybetmemiştir. Nihayet Horasan'da başlayan Abbâsî hareketi asıl ivmesini Irak'ta kazanmış, ilk Abbâsî halifesine biat de Kûfe'de alınmıştır. Irak'a tamamen hâkim olmayı başaran ihtilâl orduları kısa süre içinde Şam'ı da ele geçirip Emevî devletine son vermişlerdir. Sürekli olarak Irak'ı bastıran Emevî yönetimi bu defa Iraklılar karşısında kaybedince varlığını da yitirmiştir.

Kaynakça

Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990.

Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâb*, IV, (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1979

-, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbâru't-Twâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam).
- Dürî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991.
- Ebû Mihnef, Lut b. Yahya (157/773-774) *Maktelü'l-İmam el-Hüseyn*, (thk. Hasen Abullah Ebû Salih), ? 1997.
- Fığlalı, E. Ruhi, *İmamiyye Şiası*, İstanbul, 1984.
- Halife b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Beyrut 1993.
- İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillâh (257/870), *el-Halîfetü'l-Adil Ömer İbnü'l-Abdilaziz Hâmisu'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, (thk. Ahmed Ubeyd), Kahire 1994.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitabu Ikdi'l-Ferid*, I-VII, Kâhire 1965.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikâtüddin Ali b. Hasan, *Tarihu Medineti Dimaşk*, (thk. Ali Şirî), I-LXXVIII, Beyrut 1997.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr).
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kâhire 1967.
- İbn Sa'd, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *Siretu ve Menâkibu Ömer b. Abdülaziz el-Halîfetü'z-Zâhid*, (thk. Nâim Zerzûr), Beyrut 1984.
-, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630-1232), *el-Kâmil fî't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *Mürücü'z-Zehab*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.
- Nerşâhî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (348/959), *Tarihu Buhara*, (trb. ve thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşterih Tırâzî), Kahire ts. (Dâru'l-Mearif).
- Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1976.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân).
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1960.
- Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975.